

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ПАРАДИГМИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Газуда С. М.

В статті розглянуто науково-теоретичні підходи до визначення понять „територія”, „сільські території”, а також внутрірегіональні особливості їх функціонування. Здійснено аналіз динаміки змін в адміністративно-територіальному поділі регіонів Українських Карпат, а також наявного населення по містах та районах в розрізі природно-економічних зон Закарпатської області.

Ключові слова: науково-теоретичні підходи, внутрірегіональні особливості, регіони Українських Карпат, природно-економічні зони

ВСТУП

У вітчизняній науці й практиці все більшого значення набувають категорії „територія” взагалі та „сільська територія”, зокрема, а тому виникає необхідність визначення сучасної наукової позиції, завдання та її сутності, цільового призначення, а також необхідності сприйняття цих категорій в сучасних умовах трансформації економіки. Тому доцільними є подальші дослідження щодо місця і ролі розвитку сільських територій для забезпечення їх сталого розвитку та провідних видів економічної діяльності.

Сільську територію необхідно розглядати як системне явище, яке крім території як такої включає в свою орбіту все те, що на ній у тій чи іншій формі функціонує або є її складовою. Це стосується територій будь-яких розмірів, оскільки за критерієм їх величини вони можуть бути мікро- (село, сільрада), мезо- (район) і макро- (регіон), кожне з яких характеризується сукупністю властивих йому структурних, функціональних та інших характеристик. Окремі з цих аспектів висвітлюються у пропонованій статті.

Питанням розвитку сільських територій в умовах ринкового господарювання, зокрема на регіональному рівні присвячено праці вітчизняних вчених Е. Б. Алаєва, Я. В. Верменича, М. А. Лендела, В. П. Мікловди, М. І. Пітюлича, П. Т. Саблука, М. П. Талавирі, О. І. Павлова, В. В. Юрчишина, В. Г. Яцуби. Але разом з тим особливості розвитку сільських територій в специфічних природно-економічних умовах на внутрірегіональному рівні потребують подальших досліджень.

Метою наукової статті є узагальнення теоретичних підходів щодо визначення сутності поняття „територія”, „сільські території”, обґрунтування окремих аспектів парадигми розвитку сільських територій Закарпатської області.

У роботі використано методи системного аналізу, синтезу, абстрагування, узагальнення.

Газуда Сергій Михайлович, аспірант кафедри економіки, менеджменту та маркетингу ДВНЗ „Ужгородський національний університет”

1 НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ТРАКТУВАННЯ ПОНЯТТЯ „ТЕРИТОРІЯ”

Терміни, поняття і категорії наукової думки становлять її понятійно-термінологічний апарат. Вважається, що центральною ланкою апарату є поняття. Поняття – це думка, форма мислення, у якій відображаються загальні, істотні властивості чи відношення предметів, явищ і процесів реального світу. Поняття є вузловими елементами, цеглинами наукового знання. Найбільш фундаментальні поняття називаються категоріями [1, с. 15]. Зокрема, у філософії – це категорії часу і простору, в економічній науці – категорії „продуктивних сил”, „регіональна економіка”, „економічна система”, „єдиний економічний простір” та інші, у географії категорії географічного середовища, географічної оболонки тощо.

Поняття „території” – одна з фундаментальних категорій багатьох суспільних наук. З позиції економічної географії найчастіше вживається в таких двох значеннях [1, с. 19]: 1) для позначення земної суші (на противагу терміну „акваторія”, яким позначають водні простори); 2) для позначення частини земної суші, яка характеризується єдністю: а) політико-адміністративною (територія держави, сукупності країн, адміністративних області, району та ін.), б) економічною (територія інтегрального економічного чи галузевого районів різних рангів), в) природно-географічною (територія лісостепу, тайги та ін.). Отже, виходячи з цих визначень поняття „території” у всіх випадках спів ставне, оскільки воно є одиницею поділу земної поверхні в цілому чи поверхні суші зокрема.

У системному соціально-економіко-географічному аналізі кожен територію можна представити за допомогою її функцій. Функція території визначається функцією відповідного їй місця, тобто його значення в житті (діяльності) суспільства в цілому, частини суспільства чи окремої людини, зокрема.

На думку А. Алаєва (1983 р.), територія – це обмежена частина твердої поверхні землі з характерними для неї природними і антропогенними

властивостями та ресурсами, що характеризується протяжністю (площею), як особливим видом „просторового” ресурсу, географічними положенням та іншими якостями, яка є об’єктом конкретної діяльності чи дослідження. У свою чергу, термін і поняття „територіальний” у соціально-економічній географії вживається: а) для позначення всього, що пов’язане з конкретною територією (територіальне поширення певного явища); б) як синонім до терміна і поняття „просторовий” (коли підкреслюється динамізм явищ і процесів) чи „регіональний” (коли йдеться про структурність, наприклад територіальна структура регіону, економічного району) та інше. Виділяється також правове (юридичне) значення термінів „територія”, „територіальний”, що вживається в поняттях „територія держави”, „територіальний суверенітет”, „територіальні води” [2].

Серед характеристик та відношень території найважливіше значення мають: а) просторові, в тому числі метричні (наприклад площа території), і топологічні (наприклад, форма, компактність); б) розташування, в тому числі політико-, економіко- і природно-географічне; в) функції – економічні, соціальні, рекреаційні, культурні та інші. Суспільні науки виділяють також поняття „потенціал території”, який уособлює природні та суспільні властивості, просторові й позиційні відношення.

Системністю визначається трактування терміна „територія” авторським колективом монографії на чолі з В. Яцубою. Під територією вони мали на увазі просторовий базис, сукупність різноманітних ресурсів, середовище взаємодії природи, людини і виробництва [3].

За територіальною ознакою здійснено й адміністративно-територіальний поділ регіонів Українських Карпат (табл. 1).

Таблиця 1 Кількість адміністративно-територіальних одиниць за регіонами Українських Карпат*
(на 1 січня, одиниць)

Регіони (області) Українських Карпат	Райони**	Міста				Райони у містах		Селища міського типу		Сільські населені пункти	
		усього		у т.ч. спеціального статусу, обласного значення							
		2001	2010	2001	2010	2001	2010	2001	2010	2001	2010
Закарпатська	13	10	11	3	5	-	-	20	19	579	579
Івано-Франківська	14	15	15	5	5	-	-	24	24	765	765
Львівська	20	43	44	7	9	6	6	35	34	1852	1850
Чернівецька	11	11	11	2	2	3	3	8	8	398	398
Разом:	58	79	81	17	21	9	9	87	85	3594	3592
Довідково: Україна	490	451	459	173	179	122	118	893	885	28651	28471
Регіони Українських Карпат, % до України	11,8	17,5	17,6	9,8	11,7	7,4	7,6	9,7	9,6	12,5	12,6

*Розраховано за джерелом: [4, с. 24]

**Однакова кількість в аналізованих роках

Дослідження свідчать, що в регіонах Українських Карпат зосереджено 17,6 % (81 із 459 од.) усіх міст, з них 11,7 % (21 із 179 од.) мають спеціальний статус міст обласного значення (за даними на 1 січня 2010 р.). При цьому, райони у складі міст характерні тільки для Львова та Чернівців. Водночас, в адміністративних районах регіонів Українських Карпат сконцентровано 11,8 % адміністративних районів України (58 із 490 од.). На території цих районів зосереджено 9,6 % селищ міського типу України (85 із 885 од.), а також 12,6 % сільських населених пунктів (3592 із 38471 од.). Проте, наведені показники недостатньо окреслюють сільські території регіонів Українських Карпат, передусім Закарпатської області.

Порівняльна характеристика (2010 до 2001 р.) свідчить про незначні зміни в адміністративно-територіальному поділі в регіонах Українських Карпат. Водночас в Україні такі зміни більш суттєві. Зокрема, в аналізованих регіонах кількість міст збільшилась на 2 од., за рахунок Закарпатської та Львівської областей,

міст із статусом обласного значення – на 4 од., також за рахунок цих двох областей. Більш стабільна ситуація в регіонах Українських Карпат склалася щодо наявності сільських населених пунктів, оскільки за 10-річний період вони зменшились тільки на 2 од. за рахунок Львівської області. водночас в Україні кількість сільських населених пунктів зменшилась на 180 од., що свідчить про недостатню увагу органів державної влади до збереження сіл та розвитку сільської місцевості.

В процесі дослідження ми вийшли на визначення і сутність категорій сільська місцевість, селища міського типу та сільські населені пункти, стосовно яких в наукових колах ще й досі триває дискусія.

2 ВНУТРІРЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ РЕГІОНУ

Сільська тематика, незалежно від того, під яким кутом зору вона розглядалася, завжди знаходилась у

центрі уваги наукової громадськості. Останніми роками в Україні, як стверджують окремі науковці, досить активно досліджувались проблеми сталого розвитку, значно менше приділялась увага сталому розвитку сільського господарства, і зовсім немає робіт, присвячених розвитку сільських територій [9, с. 8].

З поглибленням глобалізації та інтеграції посилюється комплексність наукових досліджень, об'єктом яких одночасно виступають сільське господарство, село та селянство. У науковий обіг увійшло поняття „сільські території”, яке використовується представниками різних наукових шкіл і напрямів. Проблематика, що пов'язана з розвитком сільських територій, активно обговорюється на сторінках академічних наукових видань, науково-практичних конференцій і конгресів. Цей напрям наукової діяльності координується та направляється профільними науковими центрами, серед яких провідні позиції займають Національна академія аграрних наук України, ННЦ „Інститут аграрної економіки”, Об'єднаний інститут економіки НАН України та інші. Показовим в цьому відношенні стали VII річні збори Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, які відбулися в листопаді 2005 р. У доповіді на зборах директора ННЦ „Інститут аграрної економіки”, виступах науковців акцентувалась увага не стільки на проблемних питаннях розвитку аграрного сектора економіки, скільки на концептуальній та науково-організаційних основах розвитку сільських територій, державі та самоврядних аспектах їх управління [9, с. 28].

В матеріалах до зборів конгресу було сформовано сучасний погляд на сільські території, як власне територіально-просторове, територіально-адміністративне, природно-середовищне, соціальне, виробничо-господарське, природоохоронне утворення [8, с. 8-9].

Поняття „сільські території” сьогодні є одним із найбільш уживаних, коли йде мова про розвиток села, сільського господарства, агропромислового виробництва. Вживається воно в різних контекстах, при чому дуже часто як синонім „сільського поселення”, „сільської ради”, „сільської громади”, „сільської поселенської мережі” тощо.

Помітний внесок у формування нової дослідницької парадигми зробили представники суспільних наук, фахівці з регіоналістики Я. Верменич, М. Долішній, Ф. Заставний, С. Злупко, М. Лендел, В. Мікловда, М. Пітюлич, О. Шаблій, Г. Швебс та ін.

Певним внеском у розвитку просторової концепції організації суспільства є теорія природно-господарських територіальних систем, яка зосереджує увагу на механізмах взаємодії людини і природи конкретних регіонів, а також закономірностях розвитку соціонормативної та духовної культури, пов'язаних з просторовим розміщенням територій [6, с. 36].

В окремих наукових виданнях відмічається, що одним з перших у вітчизняній науці вдався до комплексного визначення поняття „сільські території” В. Юрчишин, який крім просторових характеристик до

наукового аналізу включив все те, що функціонує на певній території, або є її складниками. Важливе значення для розуміння сільських територій, як утворень багатопільового призначення має виокремлення їх основних компонентів. Як визначальний соціальний осередок функціонування сільських територій цитований науковець виділив сільську громаду (общину). Вона охоплює всіх без винятку, хто проживає в ній, незалежно від того, в якій сфері виробництва і обслуговування вони зайняті. Село розглядається як соціально-побутовий, а також певною мірою виробничий осередок, адміністративний, культурний центр кожної конкретної території. Наступним складником виступають сільськогосподарські та інші угіддя поза межами сільських поселень із розташованими на них виробничими об'єктами. До складу сільських територій також віднесено органи місцевого самоврядування та інші громадські організації. Слушним є висновок В. Юрчишина про те, що сільська територія у сучасному розумінні являє собою складну і багатфункціональну природну, соціально-економічну і виробничо-господарську структуру [7, с. 4, 6, 7].

П. Саблук наголошує: „Сільська територія являє собою історично сформований елемент поселенської мережі, що поєднує організаційну і функціональну сукупність селищ, сіл, хуторів односімейних та інших жилих утворень, які знаходяться під юрисдикцією сільських (селищних) рад [5, с. 4-18].

В статистичних щорічниках трактується, що до міського населення відносять осіб, які проживають у міських поселеннях, до сільського – які проживають у сільській місцевості. Міські поселення – це населені пункти, затверджені законодавчими актами як міста та селища міського типу. Всі інші населені пункти – сільські [2, с. 333].

Заслугує на увагу концептуальна позиція О. Павлова, який окреслив це поняття таким чином [10, с. 17]: сільські території об'єднують природні, виробничо-господарські, соціальні, політичні складники, що перебувають під управлінським та регулятивним впливом територіальних громад, органів місцевого самоврядування, органів державної влади, бізнесу та громадськості. У свою чергу, ці складники поділяються на елементи, властивість яких розкривають їх сутність і визначають певні функції сільських територій, а саме [10, с. 18]:

- сутнісний характер цих просторових утворень знаходить свій прояв у тому, що виробничо-господарська діяльність в їх межах відбувається в безпосередньому зв'язку з природним середовищем. Результати цієї діяльності значною мірою залежать від природних умов і природно-ресурсного потенціалу кожної конкретної території, а земля виступає головним засобом виробництва, причому не завжди сільськогосподарського. Це залежить від специфіки сільських територій, їх місцевих особливостей;

- сільські території – це не тільки просторовий базис виробництва, а й природне середовище та місце життєдіяльності людей. Саме тому від людини, її

культурно-освітнього рівня, професійної підготовки, навичок, вмотивованості, бажання та вміння працювати та господарювання визначальною мірою залежить ефективність використання території.

Важливе значення щодо сутності сільських територій виступають наукові підходи, принципи та методи, що використовуються різними науками. Сільські території, *по-перше*, є сегментом простору в його фізичному, біотичному та антропоному вимірах, або інакше, це фізична територія, в межах якої існують і розвиваються представники рослинного, тваринного світу і людина як біосоціальна істота. *По-друге*, це руральна (від англ. *rural* – сільський) частина території розміщена у просторі. Сільські території, з огляду на їх природу наділені властивістю множинної додатковості. Наприклад, у використанні їх ресурсного потенціалу, у першу чергу землі, сама природа робить вибір, впливаючи на характеристику рельєфу, сталість або несталість ландшафтно

рівноваги. *По-третє*, такими властивостями наділена і людина, але на відміну від природи, де діють принципи саморегулювання, вона не завжди прораховує наслідки свого необмеженого втручання в природне середовище. *По-четверте*, для сільських територій характерні такі специфічні просторові критерії, як площа, протяжність, компактність, конфігурація, географічне розташування, людність, щільність, кліматичні умови, особливості ландшафту, що відіграють певну роль у їх функціонуванні.

Багатогранністю сільських територій на внутрірегіональному рівні характеризується Закарпатська область за вище відміченими складниками, властивостями, сутністю та функціями. Це передусім стосується природно-економічних та кліматичних передумов просторового розміщення територій та чисельності наявного населення, що відображає табл. 2.

Таблиця 2 Територія та чисельність наявного населення по містах та районах в розрізі природно-економічних зон Закарпатської області*

(тис. осіб)

Райони та міста	Територія, тис.км ² , на 1 січня		Населення на 1 січня						Щільність населення, осіб на км ² , на 1 січня	
			2001			2010				
			усього	у тому числі		усього	у тому числі			
				міське	сільське		міське	сільське		
2001	2010							2001	2010	
По області	12,88	12,78	1282,0	499,1	782,9	1244,8	462,6	782,2	100,2	97,6
<i>Низинна природно-економічна зона</i>										
м. Ужгород	0,04	0,03	126,3	126,3	-	116,5	116,5	-	3157,5	3685,3
м. Берегово (міськрада)	-	0,04	-	-	-	24,9	24,6	0,3	-	674,1
м. Мукачево	0,03	0,03	88,5	88,5	-	83,8	83,8	-	2950,0	3079,5
м. Чоп	-	0,01	-	-	-	8,9	8,9	-	-	1431,0
Берегівський	0,7	0,6	82,6	31,6	51,0	51,8	3,0	48,8	118,0	83,9
Виноградівський	0,7	0,7	118,5	39,3	79,2	117,9	37,6	80,3	169,3	169,2
Мукачівський	1,1	1,0	104,1	12,1	92,0	100,4	11,1	89,3	94,6	100,6
Ужгородський	0,9	0,9	73,9	13,1	60,8	68,0	3,7	64,3	82,1	78,7
Разом:	3,47	3,31	593,9	310,9	283,0	572,2	289,2	283,0	171,2	172,9
<i>Передгірна природно-економічна зона</i>										
м. Хуст (міськрада)	0,01	0,07	35,2	32,2	3,0	31,5	28,4	3,1	3520,0	443,9
Іршавський	0,9	0,9	98,3	10,5	87,8	98,8	9,2	89,6	109,2	104,6
Тячівський	1,8	1,8	172,4	48,8	123,6	172,4	45,3	127,1	95,8	94,9
Хустський	1,0	1,0	94,7	8,1	86,6	95,2	8,3	86,9	94,7	102,8
Разом:	3,71	3,77	400,6	99,6	301,0	397,9	91,2	306,7	106,3	103,4
<i>Гірська природно-економічна зона</i>										
Великобerezнянський	0,8	0,8	29,6	7,3	22,3	26,5	7,0	19,5	37,0	32,7
Воловецький	0,5	0,5	26,8	7,2	19,6	24,3	6,2	18,1	53,6	44,6
Міжгірський	1,2	1,2	50,1	10,2	39,9	48,3	9,5	38,8	41,8	41,5
Перечинський	0,6	0,6	32,4	7,4	25,0	31,1	6,7	24,4	54,0	49,2
Рахівський	1,9	1,9	91,6	38,0	53,6	90,4	36,0	54,4	48,2	47,8
Свалявський	0,7	0,7	57,0	18,5	38,5	54,1	16,8	37,3	81,4	80,5
Разом:	5,7	5,7	287,5	88,6	199,9	274,7	82,2	192,5	50,4	48,2
<i>Природно-економічні зони, % до області</i>										
Низинна	26,9	25,9	46,3	62,3	36,2	46,0	62,5	36,2	x	x
Передгірна	28,8	29,5	31,3	20,8	38,4	32,0	19,7	39,2	x	x
Гірська	44,3	44,6	22,4	17,8	25,4	22,0	17,8	24,6	x	x

*Розраховано за джерелом: [11, с. 334; 12, с. 296]

В проведеному нами дослідженні особлива увага була зосереджена на територіальних аспектах Закарпатської області в розрізі природноекономічних зон. Аналіз табл. 2 свідчить, що, по-перше, на початок 2001 р. територія області становила 12,88 тис. км², в той час як за статистичними джерелами її площа заокруглена до 12,8 тис. км², або зменшено на 0,08 тис. км². Водночас на початок 2010 р. використавши як і попередньому випадку дані статистичного щорічника Закарпаття за 2009 р., територія області становила 12,8 тис. км², наші ж дослідження свідчать, що цей показник склав 12,78 тис. км². За 10-річний період територія Закарпаття зменшилась на 0,1 тис. км², в основному за рахунок низинної природноекономічної зони (на початок 2001 р. площа її становила 3,47, а в 2010 р. – 3,31 тис. км²). Таку тенденцію щодо зменшення території області засвідчують науковці кафедри землевпорядкування та кадастру географічного факультету ДВНЗ „Ужгородський національний університет”.

По-друге, аналогічна тенденція притаманна і чисельності наявного населення регіону, оскільки у 2010 порівняно з 2001 р. воно зменшилось майже на 3 % (з 1282,0 до 1244,8 тис. осіб), в основному за рахунок міських мешканців (на початок 2001 р. чисельність міського населення становила 499,1, а в 2010 р. – 462,6 тис. осіб, або зменшилось на 36,5 тис. осіб). Водночас чисельність сільського населення за аналізований період не зазнала суттєвих змін, і зменшилась тільки на 700 осіб.

По-третє, неоднакова тенденція щодо чисельності наявного населення в розрізі природноекономічних зон регіону, оскільки:

- в низинній природноекономічній зоні кількість усього населення за аналізований період зменшилась на 21,7 тис. осіб (з 593,9 до 372,2 тис. осіб), передусім за рахунок міського населення (на 1.01.2001 р. чисельність його становила 310,9, а на початок 2010 – 289,2 тис. осіб). В той же час чисельність сільське населення залишилась незмінною (283,0 тис. осіб);

- в передгірній природноекономічній зоні чисельність наявного населення зменшилась на 2,7 тис. осіб (з 400,6 до 397,9 тис. осіб) також в основному за рахунок міського населення, в той час як сільське населення збільшилось на 5,7 тис. осіб (з 301,0 до 306,7 тис. осіб);

- в гірській природноекономічній зоні також характерна тенденція до зменшення чисельності усього наявного населення за рахунок міського та його збільшення за рахунок сільського (на початок 2001 р. чисельність сільського населення складала 148,9, а в 2010 р. – 192,5 тис. осіб).

По-четверте, в територіальному зрізі найбільша площа регіону припадає на гірську природноекономічну зону (44,3 % на початок 2001 р. і 44,6 % - у 2010 р.). Другу позицію щодо частки у території області займає передгірна і третю – гірська

природноекономічна зони. Водночас, протилежна тенденція щодо чисельності наявного населення найбільша кількість його зосереджена в низинній (46,0 % на початок 2010 р.), а в передгірній та гірській природноекономічній зонах відповідно 32,0 та 22,0 %. Проте, чисельність сільського населення переважає в передгірній (39,2 %) та низинній (36,2 %), а в гірській природноекономічній зоні – 24,6 %.

По-п'яте, строкатістю характеризується показник „щільність населення” (тобто кількість осіб в розрахунку на 1 км²). Зокрема, на початок 2010 р. щільність населення в низинній природноекономічній зоні склала 172,9, а в гірській та передгірній відповідно 103,4 та 48,2 осіб/км². Аналогічні показники можна окремо розрахувати і щодо щільності як міського, так і сільського населення в розрахунку на 1 км² території, що буде нами здійснено в подальших наукових публікаціях.

Отже, кількість сільських населених пунктів у розрізі природноекономічних зон регіону за аналізований період залишилась незмінною, а проти 1 січня 1991 р. збільшилась на 16 од., в основному за рахунок селищ, яких на той період нараховувалось 28 од., а на сьогодні складає 19 од. Водночас в наукових джерелах точаться дискусії щодо селищ міського типу. Окрема група науковців пропонує їх відносити до сільських населених пунктів, інша – до міських. Проте наші дослідження свідчать, що істотної відмінності між ними не існує, оскільки, всередині 90-х років минулого століття 9 селищ регіону підняли клопотання про надання їм статусу сільських населених пунктів, що згодом і було реалізовано.

ВИСНОВКИ

Проведені нами дослідження засвідчують, що поняття „території” – одна з фундаментальних категорій багатьох суспільних наук. Серед характеристик та відношень території найважливіше значення мають просторові, топологічні ознаки, а також особливості політико-, економіко- і природно-географічного розташування та їх багатогранних функцій. В адміністративно-територіальному поділі регіонів Українських Карпат, на протилежність аналогічним показникам нашої держави, відбулися незначні зміни. Важливе значення щодо сутності сільських територій виступають наукові підходи, принципи та методи, що використовуються різними науками. Багатогранністю сільських територій на внутрірегіональному рівні характеризується Закарпатська область в розрізі природноекономічних зон, в яких кількість сільських населених пунктів за аналізований період залишилась незмінною. Подальші публікації охоплюватимуть дослідження у сфері провідних видів економічної діяльності та ролі органів місцевого самоврядування в розвитку сільських територій.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Економічна і соціальна географія світу : [навч. посібник] / за ред. Кузика С. П. – Львів : Світ, 2002. – 672 с.
2. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь / А. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – 350 с.
3. Адміністративно-територіальний устрій України. Проблемні питання та можливі шляхи їх вирішення / за заг. ред. В. Г. Яцуби. – К. : Поліграфічний центр Укр. ДАГП Мінекоресурсів України, 2003. – 321 с.
4. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Державне підприємство „Інформаційно-аналітичне агентство”, 2010. – 566 с.
5. Реформування соціальної сфери села : організаційно-методичні засади / за ред. П. Т. Саблука. – К. ІАЕ УААН, 2000. – 475 с.
6. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. В. Верменич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
7. Юрчишин В. В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки / В. В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2005. - № 3. – С. 3-10.
8. Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: Матеріали до Сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників 9-10 листопада 2005 року. – К. : УААН ННЦ „Інститут аграрної економіки”, 2005. – 83 с.
9. Талавира М. П. Організаційно-економічний механізм державної підтримки розвитку сільських територій : [монографія] / М. П. Талавира. – К. : Вид-во НАУ, 2008. – 384 с.
10. Павлов О. І. Сільські території України : історична трансформація парадигми управління : [монографія] / О. І. Павлов. – Одеса : Астропринт, 2006. – 360 с.
11. Статистичний щорічник Закарпаття за 2009 / Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2010. – 543 с.
12. Статистичний щорічник Закарпаття'2000 / Закарпатське обласне управління статистики / за ред. І. В. Ільтьо. – Ужгород, 2001. - 448 с.